

*Stowarzyszenie Historyczno-Badawcze „Galea”
14-240 Susz, ul. Kopernika 15*

SPRAWOZDANIE

z prac rewaloryzacyjnych zabytkowego cmentarza
ewangelickiego w miejscowości Kamieniec gm. Susz
przeprowadzonych w latach 2017-2019

Autor: **Sebastian Zieliński**
Konsultacja: **mgr Łukasz Szczepański**

Susz 2019

Spis treści:

1.	Wstęp.....	3 - 6
2.	Charakterystyka opisowa prowadzenia prac rewaloryzacyjnych na terenie cmentarza w latach 2017 – 2019	7 - 8
3.	Badania archeologiczne.....	9 - 10
4.	Rekonstrukcja pomnika z I wojny światowej.....	11 - 17
5.	Rewaloryzacja cmentarza w ramach realizacji zadania publicznego.....	18 - 20
6.	Wykaz nagrobków z zachowanymi napisami i danymi zmarłych	21 - 23
7.	Zdjęcia nagrobków z zachowanymi napisami i danymi zmarłych....	24 - 34
8.	Współrzędne geograficzne nagrobków i mogił.....	36 - 39
9.	Zdjęcia poglądowe cmentarza.....	40 - 48
10.	Plan cmentarza.....	49
11.	Nagrobki o znacznej wartości historycznej i zabytkowej	50 - 54
12.	Podsumowanie.....	55 - 56

1. Wstęp

Stowarzyszenie Historyczno-Badawcze „Galea”, którego siedziba znajduje się w Suszu jest organizacją społeczną skupiającą pasjonatów regionalnej historii. Organizacja została utworzona w kwietniu 2017 roku i zarejestrowana w rejestrze stowarzyszeń zwykłych Starosty Powiatu Iławskiego. Inicjatorem i jednocześnie przedstawicielem stowarzyszenia został Sebastian Zieliński. Podstawowy cel organizacji to działalność na rzecz ochrony i zachowania dziedzictwa historyczno-kulturowego ziemi suskiej. Dodatkowo osoby skupione w stowarzyszeniu zajmują się badaniem przeszłości regionu oraz upowszechnianiem wiedzy historycznej o regionie ze szczególnym uwzględnieniem historii Susza i okolic. Tuż po zawarciu stowarzyszenia jego członkowie przystąpili do realizacji swoich celów statutowych. W kwietniu 2017 roku stowarzyszenie nawiązało współpracę z Parafią Rzymskokatolicką pw. Matki Boskiej Królowej Świata w Kamieńcu, czego efektem było podjęcie decyzji o przeprowadzeniu prac porządkowych na terenie dawnego cmentarza ewangelickiego znajdującego się w miejscowości Kamieniec. Na przeprowadzenie planowanych prac uzyskano zgodę Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Olsztynie Delegatura w Elblągu.

Cmentarz ewangelicki w Kamieńcu został założony najprawdopodobniej w połowie XIX wieku. Stowarzyszeniu nie udało się dotrzeć do jakiegokolwiek dokumentacji związanej z opisywaną nekropolią. Parafia Matki Boskiej Królowej Świata w Kamieńcu nie dysponuje żadną dokumentacją. W 1990 roku wykonana została „Karta Cmentarza”, na podstawie której obiekt został wpisany do Wojewódzkiej Ewidencji Zabytków. Cmentarz położony jest na obszarze leśnym w odległości 800 metrów na północ od Kamieńca bezpośrednio przy drodze wojewódzkiej W515. Powierzchnia nekropolii to w przybliżeniu 1ha na rzucie kwadratu o boku długości 100 metrów. W południowo-zachodniej części aktualnie znajduje się cmentarz rzymskokatolicki, który zajmuje obszar około 0,17ha (17 arów). W północno-zachodniej części cmentarza znajdują się grobowce, w których najprawdopodobniej byli chowani członkowie właścicieli majątku w Kamieńcu (niem. Finckenstein) grafów zu Dohna. Od północnej strony znajduje się wejście i brama wjazdowa na cmentarz wymurowana z żółtej cegły. Z tego samego materiału została wykonana kaplica cmentarna, która została zlokalizowana w południowo-wschodniej części cmentarza. W okolicy kaplicy usytuowana została także studnia, która obecnie jest sucha i nieużytkowana. Studnia jest wykonana z kręgów betonowych. Aleje cmentarne zostały obsadzone drzewami liściastymi gatunku lipa i kasztanowiec, które aktualnie w większości pozostają w dobrym stanie. Na terenie cmentarza stwierdzono także stary drzewostan w postaci świerków. Drzewa te pozostają w słabym stanie. Dwa z nich uległy przewróceniu,

jedno jest ususzone i najprawdopodobniej zostanie usunięte z uwagi na stwarzane zagrożenie. Czytelność układu cmentarza zachowana jest w stanie dobrym, główne aleje cmentarza pozostają widoczne. Nagrobki w większości zostały zniszczone. W latach 90-tych XX wieku na cmentarzu ujawniono około 180 nagrobków i około 30 mogił. Czytelność poszczególnych mogił jest słaba, w wielu przypadkach mogiły są praktycznie nieczytelne. Czytelność nagrobków dobra, jednakże znaczna ich część uległa zapadnięciu. W 1990 roku najstarszy istniejący nagrobek pochodził z 1870 roku. Podczas wykonanych prac rewaloryzacyjnych ustalono, że obecnie najstarszy czytelny nagrobek pochodzi z 1886 roku.

Prace porządkowe (rewaloryzacyjne) na zabytkowym cmentarzu ewangelickim w Kamieńcu były prowadzone przez członków Stowarzyszenia Historyczno-Badawczego „Galea” oraz wolontariuszy w latach 2017-2019. Zakres prac był każdorazowo uzgadniany z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków w Olsztynie Delegatura w Elblągu, co znalazło odzwierciedlenie w pismach nr IZNR.5183.201.2917.km z dnia 16 maja 2017 roku, nr IZNR.5183.143.2018.km oraz nr WUOZ-ELBLAG.5183.132.2019.KM. W 2018 stowarzyszenie dodatkowo przeprowadziło sondażowe badania archeologiczne, które poprzedzały ustawienie na jego terenie odrestaurowanego pomnika poświęconego mieszkańcom Kamieńca, Olbrachtowa i Bronowa, którzy polegli podczas I wojny światowej. W 2019 roku prace rewaloryzacyjne na zabytkowym cmentarzu ewangelickim w Kamieńcu były prowadzone w ramach realizacji zadania publicznego z zakresu działań związanych z kulturą, sztuką, ochroną dóbr kultury i dziedzictwa narodowego. Stowarzyszenie uzyskało dofinansowanie w wysokości 4.000zł, które w większości zostało przeznaczone na wykonanie planu cmentarza oraz tablicy informacyjnej. Przeprowadzone w latach 2017-2019 prace porządkowe pozwoliły na poprawienie widoczności samej nekropolii oraz poszczególnych nagrobków. Nagrobki w znacznej części zostały oczyszczone a zapadnięte podniesiono poprawiając ich widoczność. Przeprowadzone prace rewaloryzacyjne pozwoliły na przypomnienie lokalnej społeczności o istnieniu zabytkowej nekropolii na terenie gminy Susz i jednocześnie uświadomiły konieczność ochrony tego typu obiektów.

Zdjęcia historyczne cmentarza

Członkom stowarzyszenia „Galea” udało się dotrzeć do filmu wyprodukowanego przez firmę Fado Video. Film pod tytułem „Finckenstein” wyprodukowano w ramach serii zatytułowanej „Ostpreussensgeschichte”. W opisywanej produkcji zaprezentowano trzy stare fotografie ukazujące cmentarz ewangelicki w Kamieńcu (*fot. 1-3*).

Fot. 1 – widok na bramę wejściową od strony cmentarza

Fot.2 – aleja świerkowa prowadząca do bramy cmentarnej

Fot.3 – widok na północno-wschodnią część cmentarza

2. Charakterystyka opisowa prowadzenia prac rewaloryzacyjnych na terenie cmentarza w latach 2017 – 2019

Prace rewaloryzacyjne na terenie zabytkowego cmentarza ewangelickiego zostały rozpoczęte w dniach 2-3 czerwca 2017 roku. Polegały one w głównej mierze na usunięciu dziko rosnących krzewów oraz niewielkich drzew z gatunku Klon. (fot.4). W dalszej kolejności skoncentrowano się na usunięciu mniejszych chwastów oraz liści. Ostatnim etapem prac w 2017 roku było oczyszczenie ujawnionych nagrobków głównie porośniętych mchem. Pracami został objęty obszar o powierzchni około 25 arów znajdujący się w południowej części cmentarza. Był to obszar znajdujący się pomiędzy współczesnym cmentarzem a kaplicą. Podczas opisywanych prac ujawniono 75 nagrobków ewangelickich, które w większości przypadków znajdowały się w dobrym stanie zachowania. Jednocześnie dokonano wizji sąsiadującego terenu, podczas której stwierdzono, że dawny cmentarz zajmował o wiele większy obszar niż pierwotnie zakładano. W związku z powyższym podjęto decyzję o kontynuacji prac porządkowych w celu oczyszczenia całego obszaru cmentarza, na którym znajdowały się nagrobki i mogiły. Analogicznie do roku 2017, w 2018 roku prace rewaloryzacyjne polegały na usunięciu dziko rosnących krzewów, niewielkich drzew, chwastów (fot.5). W 2018 roku przeprowadzono także akcję odchwaszczania terenu przy użyciu środków chwastobójczych. Jednocześnie dokonano oczyszczenia części ujawnionych nagrobków. Nagrobki oczyszczano mechanicznie przy użyciu szpachelek i szczotek ryżowych tak, aby w możliwie najmniejszy sposób naruszać ich strukturę. Prace prowadzone w 2018 roku objęły dodatkowy północno-wschodni obszar cmentarza o powierzchni 36 arów a więc łącznie rewaloryzowany obszar obejmował powierzchnię ponad 60 arów. Dodatkowo w 2018 roku przeprowadzono sondażowe badania archeologiczne oraz dokonano ustawienia odrestaurowanego pomnika poświęconego poległym podczas I wojny światowej. W 2019 roku prace rewaloryzacyjne na zabytkowym cmentarzu ewangelickim były kontynuowane. Prace te były prowadzone w ramach realizacji zadania publicznego. Dzięki uzyskanemu dofinansowaniu oprócz prac porządkowych wykonano plan cmentarza, ustawiono tablicę informacyjną, dokonano naprawy części nagrobków oraz wykonano dokumentację dla wszystkich nagrobków, które posiadały zachowane napisy oraz dane pochowanych osób. Dzięki uzyskanej dotacji na terenie cmentarza ewangelickiego w Kamieńcu udokumentowano istnienie 171 nagrobków, z czego aż 61 z zachowanymi danymi spoczywających osób. Przeprowadzone w latach 2017-2019 prace w sposób znaczący zahamowały degradację opisywanego obiektu a także podniosły świadomość społeczną w zakresie istnienia takiego obiektu oraz konieczności jego ochrony z uwagi na posiadane walory historyczne.

Fot.4 – stan południowo-wschodniej części cmentarza przed rozpoczęciem prac porządkowych w 2017 roku

Fot.5 – stan północno-wschodniej części cmentarza przed rozpoczęciem prac porządkowych w 2018 roku

3. Badania archeologiczne

Archeologiczne badania sondażowe na terenie cmentarza ewangelickiego w miejscowości Kamieniec gm. Susz działka numer 256/1 obręb Dolina ujętego w wojewódzkiej ewidencji zabytków przeprowadzone zostały zgodnie z wytycznymi określonymi w pozwoleniu Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Olsztynie Delegatura w Elblągu z dnia 01.08.2018 roku nr 565/2018 IZAR.5161.51.2018.mm oraz przedstawionym przez Stowarzyszenie Historyczno-Badawcze „Galea” z siedzibą w Suszu programem badań. Ich głównym celem była weryfikacja występowania pochówku w miejscu planowanego wykonania fundamentu dla przeniesienia i ustawienia pomnika ufundowanego przez właściciela majątku w Kamieńcu dla mieszkańców Kamieńca, Olbrachtowa i Bronowa, którzy polegli podczas I wojny światowej. Pośrednimi celami badań były: rejestracja i dokumentacja ziemnych relikwów pochówku oraz nawarstwień i obiektów archeologicznych a także ewentualne odkrycie i udokumentowanie ruchomego materiału zabytkowego. Wykop sondażowy o pow. 1,21m² (1,1mx1,1m) został założony w miejscu przecięcia dwóch alejek cmentarza: alejki biegnącej równoległe do zlokalizowanych po przeciwnej stronie grobów oraz położonej do niej pod kątem prostym alejki prowadzącej do cmentarnej kaplicy. Brak widocznych relikwów nagrobków oraz topografia cmentarza sugerowały, że w przeszłości nie wykorzystywano tej części nekropoli jako miejsca pochówku dawnych mieszkańców Kamieńca. W wyniku przeprowadzonych prac dokonano eksploracji wykopu osiągając miąższość ok. 70cm. Nie zarejestrowano w jego obrębie naruszenia naturalnego układu warstw. W efekcie sprowadzał się on do obserwacji warstwy próchnicy o miąższości ok. 20 cm i zalegającej poniżej warstwy naturalnego calca. Badania wykluczyły lokalizację pochówku lub jakichkolwiek innych konstrukcji w tej części cmentarza w efekcie umożliwiło wykonanie betonowego fundamentu przeznaczonego do przeniesienia i posadowienia odrestaurowanego pomnika. Archeologiem kierującym i nadzorującym badania archeologiczne był mgr Łukasz Szczepański adiunkt Muzeum w Ostródzie.

Archeologiczne badania sondażowe
na cmentarzu ewangelickim w Kamieńcu dz. nr 256/1

Fot. 6 – zdjęcie wykopu

Fot. 7 – zdjęcie po zalaniu fundamentu w wykonanym wykopie i rozplantowaniu ziemi

4. Rekonstrukcja pomnika z I wojny światowej

W 2010 roku członkowie Klubu Odkrywcy z Towarzystwa Miłośników Ziemi Suskiej w kompleksie leśnym w pobliżu miejscowości Kamieniec gm. Susz dokonali odkrycia uszkodzonego pomnika poświęconego mieszkańcom Kamieńca, Olbrachtowa i Bronowa poległym w trakcie I wojny światowej ufundowanego przez Grafa Alfreda zu Dohna. Pomnik został odnaleziony na działce geodezyjnej nr 256/5 w obrębie nr 0010 Dolina w oddziale leśnym nr 335. Współrzędne geograficzne miejsca odnalezienia pomnika to: 53°46'48.3" N i 19°22'58.3" E. W 2017 roku Stowarzyszenie Historyczno-Badawcze „Galea” wspólnie z Parafią Pw. Matki Boskiej Królowej Świata w Kamieńcu podjęło działania mające na celu uprzątnięcie i uporządkowanie terenu byłego cmentarza ewangelickiego w Kamieńcu. Jednocześnie narodziła się idea częściowej naprawy, przeniesienia i ustawienia na terenie tego cmentarza odnalezionego w 2010 roku pomnika. W 2018 roku stowarzyszenie przedstawiło Wojewódzkiemu Konserwatorowi Zabytków w Olsztynie Delegatura w Elblągu program planowanych prac porządkowych cmentarza wraz z przeniesieniem i ustawieniem na jego terenie odkrytego pomnika, na które uzyskało aprobatę pismem IZNR.5183.143.2018.km.

Odkryty w 2010 roku pomnik poświęcony poległym podczas I wojny światowej mieszkańcom Kamieńca, Olbrachtowa i Bronowa znajdował się w uszkodzonym stanie. Posiadał on widoczne ślady celowej dewastacji i z całą pewnością nie uległ uszkodzeniu w wyniku działania czynników pochodzenia naturalnego. Pomnik został odnaleziony w miejscu jego pierwotnego ustawienia o czym świadczy ujawniony fundament betonowo-kamienny. Wokół opisywanego fundamentu leżały kawałki zdewastowanego monolitu. W chwili odkrycia pomnika zdołano dotrzeć do zdjęcia (*fot.8*), które przedstawiało odbywającą się uroczystość przy obelisku, być może był to moment jego odsłonięcia w 1921 roku. Na zdjęciu widać, że pomnik był zwieńczony hełmem ułożonym na liściach dębu, spod którego wystawały rękojeści bagnetów. Dokonując prospekcji miejsca odnalezienia pomnika ujawniono wiele jego elementów, ale nie stwierdzono hełmu lub jego części, co jednoznacznie wskazuje na celowe odkucie tego elementu. Dodatkowo stwierdzono, że część widocznych na nim napisów w sposób celowy, przy użyciu ostrego narzędzia np. łomu została uszkodzona. Stan pomnika w chwili jego odkrycia nie był dobry, ale na tyle satysfakcjonujący, że możliwa była jego częściowa rekonstrukcja. W sposób znaczący uszkodzona była jego górna część oraz tył, na którym znajdował się herb rodziny zu Dohna wraz z datą jego ufundowania (*fot.9*). Po ocenie stanu pomnika stowarzyszenie przedstawiło konserwatorowi zabytków program prac rewitalizacyjnych uwzględniających jego naprawę.

Fot.8 – stara fotografia przedstawiająca uroczystość przy pomniku

fot.9 – stan głównej części pomnika wiosną 2018 roku

Dokładny plan i program rewitalizacji opisywanego pomnika przedstawiony wojewódzkiemu konserwatorowi zabytków obejmował następujące działania:

1. Zebranie i przetransportowanie wszystkich elementów pomnika z wyjątkiem fundamentów usytuowanych w gruncie do siedziby stowarzyszenia tj. Susz ul. Kopernika 15.
2. Oczyszczenie wszystkich elementów pomnika z mchu i innych zabrudzeń przy użyciu szczotek ryżowych oraz środka chemicznego do mchu Randacol 680EC firmy Agrecol, w celu zapobiegnięcia ponownego porośnięcia obiektu.
3. Przytwierdzenie (przyklejenie) odłamanych fragmentów do głównego postumentu przy użyciu zaprawy klejowej mrozoodpornej Atlas Plus C2TE S1 charakteryzującą się dużą odpornością na wpływ warunków atmosferycznych oraz pękanie i wykruszanie. Uzupełnienie braków z zachowaniem widocznych uszkodzeń (np. uszkodzony herb) mrozoodporną zaprawą betonową Baumit B20 w celu uzyskania pierwotnej formy górnej części pomnika umożliwiającej ustawienie oryginalnego cokoliku pod hełm.
4. Wystąpienie do Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków o wydanie pozwolenia na przeprowadzenie badań archeologicznych w miejscu planowanego ustawienia pomnika. Bania archeologiczne zostaną przeprowadzone przez mgr Łukasza Szczepańskiego i obejmą powierzchnię około 1m² wymaganą do wykonania betonowo-kamiennego fundamentu pod pomnik. Współrzędne planowanych badań i miejsca ustawienia pomnika to: 53°46'42.9" N i 19°22'56.8" E.
5. Wykonanie betonowego-kamiennego fundamentu o wymiarach 98cm x 98cm na równi z poziomem gruntu i głębokości 60-70cm. Przymocowanie do fundamentu betonowego stopnia z wykorzystaniem oryginalnych elementów i uzupełnieniem braków mrozoodporną zaprawą betonową Baumit B20. Ustawienie pozostałych elementów pomnika łącząc je ze sobą mrozoodporną zaprawą klejową Atlas Plus C2TE S1.
6. Impregnacja pomnika środkiem do impregnacji ogrodzeń betonowych Feda, która chroni przed działaniem warunków atmosferycznych oraz zabezpiecza przed wnikaniem wody. Impregnat nie zmienia koloru materiału a także ułatwia czyszczenie zabezpieczonych powierzchni.
7. Podjęcie próby rekonstrukcji betonowej repliki hełmu niemieckiego wzór M16, który został skradziony a pierwotnie stanowił zwieńczenie pomnika. Stowarzyszenie „Galea” podjęło wstępne kroki pod kątem zrekonstruowania skradzionego elementu pomnika w postaci hełmu przez studentów Akademii Sztuk Pięknych w Gdańsku.
8. Ustawienie tablicy informacyjnej. Przygotowanie projektu tablicy informacyjnej i jego przedstawienie Wojewódzkiemu Konserwatorowi Zabytków do akceptacji. Na tablicy zostaną zamieszczone informacje związane z wykonanymi pracami, cmentarzem ewangelickim oraz przeniesionym pomnikiem. Tablica zostanie zaprojektowana w barwach biało-czarnych oraz znajdują się na niej dwie fotografie (w skali szarości) przedstawiające cmentarz oraz uroczystości przy pomniku.

Prace naprawcze i konserwatorskie rozpoczęto zgodnie z planem, czyli od przetransportowania pomnika i wszystkich jego odnalezionych elementów do siedziby stowarzyszenia. Zarówno przy przetransportowaniu pomnika do Susza, jak i przy jego ponownym ustawieniu na terenie cmentarza w Kamieńcu nieodpłatnej pomocy stowarzyszeniu udzieliły firmy Dariusza Rucińskiego, Grzegorza i Romana Rejwerów oraz Marka Kacy. Do siedziby stowarzyszenia przetransportowano główne elementy pomnika oraz kilkadziesiąt jego mniejszych fragmentów. Prace naprawcze i konserwatorskie przy pomniku były wykonywane przez Sebastiana Zielińskiego, który posiadał niezbędną wiedzę i doświadczenie w zakresie robót kamieniarskich, gdyż przez wiele lat uczył się tego fachu w

rodzinnym zakładzie a także samodzielnie w latach 90-tych prowadził zakład kamieniarski. Pierwszą wykonaną czynnością było usunięcie wszelkich zabrudzeń z powierzchni pomnika. Pierwotnie do tego celu zakładano użycie środków chemicznych ale ostatecznie wszystkie jego elementy zostały wyczyszczone przy użyciu samej wody z wykorzystaniem myjki ciśnieniowej. Po oczyszczeniu okazało się, że pomnik wykonany jest z piaskowca a nie tak jak pierwotnie zakładano z betonu. Kolejny etap polegał na dopasowywaniu i przyklejaniu odłamanych elementów w miejsce pierwotnego ich ułożenia. Pierwszy element przyklejono przy użyciu zaprawy klejowej mrozoodpornej Atlas Plus C2TE S1. Metoda ta jednak od razu okazała się wadliwa, ponieważ stosowana zaprawa uniemożliwiała dokładne dopasowanie odłamanych elementów powodując ich odstawanie od siebie o grubość zastosowanej zaprawy. W związku z powyższym do przyklejenia pozostałych elementów zastosowano klej montażowy do betonu odporny na warunki atmosferyczne. Kolejne elementy pomnika łączono z wykorzystaniem wymienionego kleju oraz dociskając je do siebie przy użyciu ścisków lub pasa (fot.10). Zastosowana metoda okazała się skuteczniejsza ponieważ pozwoliła na precyzyjniejsze łączenie ze sobą poszczególnych elementów pomnika.

Fot.10 – rekonstrukcja pomnika, sklejanie poszczególnych elementów

Opisywaną metodą przyklejono wszystkie pasujące do siebie elementy. Po ich przyklejeniu widoczne ubytki uzupełniono mrozoodporną zaprawą klejową. Niestety jak już zostało wspomniane wcześniej wśród znalezionych luźnych elementów brakowało górnej części

pomnika w postaci hełmu. W związku z powyższym postanowiono, że pomnik zostanie zwieńczony cokolikiem w oryginalnych rozmiarach, na którym pierwotnie znajdował się wspomniany hełm. Jednocześnie odstąpiono od wykonania repliki wspomnianego hełmu uznając, że dokonana rekonstrukcja będzie jednocześnie świadectwem historii tego monumentu. Górny cokolik wykonano z zaprawy betonowej. Niewykorzystane elementy pomnika pozostawiono w siedzibie stowarzyszenia, gdzie przechowywane są do chwili obecnej. Po odtworzeniu i odrestaurowaniu pomnika ręcznie pomalowano napisy znajdujące się na nim. Napisy zostały pomalowane czarną farbą olejną, co poprawiło ich widoczność i czytelność (fot.11).

Fot.11 – pomnik w siedzibie stowarzyszenia po wykonanej rekonstrukcji i pomalowaniu napisów

Ostatnim etapem prac przy pomniku w siedzibie stowarzyszenia była jego impregnacja mająca na celu ochronę przed wpływem warunków atmosferycznych. Impregnację przeprowadzono dwukrotnie przy użyciu preparatu o nazwie „Piaskowieclux” firmy Aksil.

Zastosowany preparat posiada właściwości głęboko penetrujące, wzmacniające oraz ochronne od szkodliwych działań wody, mrozu, jonów chlorkowych oraz zanieczyszczeń atmosferycznych. Prace restauratorskie pomnika w siedzibie stowarzyszenia trwały dwa miesiące.

Równolegle do prac restauratorskich pomnika wykonywano także prace na terenie cmentarza, które miały na celu przygotowanie nowego miejsca do jego ustawienia. Jak opisano w poprzednim dziale w docelowym miejscu ustawienia pomnika przeprowadzono sondażowe badania archeologiczne, które wykluczyły istnienie pochówku. Po przeprowadzeniu badań wykonano fundament betonowo-kamienny. Fundament, na którym pierwotnie był ustawiony pomnik posiadał wymiary 98x98cm. Nowy fundament wykonano nieco większy, bowiem o wymiarach 110x110cm. Został on wykonany w dniu 17 sierpnia 2018 roku. W dniu 22 września na fundamencie zamontowano pierwsze dolne części pomnika, przygotowując je do ostatecznego ustawienia głównej jego części (*fot.12*). Brakujące elementy dolnych cokołów uzupełniono zaprawą betonową. Ustalono także, że pierwotnie pomiędzy pierwszymi stopniami pomnika istniała pusta przestrzeń, która teraz została wypełniona betonem, co dodatkowo wzmocniło całą konstrukcję pomnika.

Fot.12 – dolna część pomnika tuż po zamontowaniu 22.09.2018r.

Ostatnim etapem prac restauratorskich było ustawienie głównej, odrestaurowanej części pomnika w uprzednio przygotowanym miejscu na terenie zabytkowego cmentarza ewangelickiego w Kamińcu (*fot.13*). Ustawienie pomnika nastąpiło w dniu 18 października

2018 roku. Po ustawieniu pomnika dokonano impregnacji jego dolnej części a po upływie wymaganego czasu całości pomnika. Ostatecznie na pomnik nałożono trzy warstwy impregnatu.

Fot.13 – odrestaurowany pomnik ustawiony na terenie zabytkowego cmentarza ewangelickiego w Kamieńcu

Przy pomniku ustawiono także niewielką tablicę informacyjną, na której znalazły się informacje dotyczące pomnika, okoliczności jego odkrycia oraz odrestaurowania i stawienia w nowym miejscu. Na tablicy znalazła się także niewielka mapa wskazująca pierwotne miejsce ustawienia monumentu. W centralnej części tablicy znalazły się tłumaczenia niemieckich napisów z pomnika, których dokonał Kazimierz Madela oraz stara fotografia przedstawiająca uroczystości przy pomniku. Na podstawie inskrypcji znajdujący się na pomniku wiemy, że został on ufundowany przez Grafa Alfreda zu Dohna w 1921 roku. Pomnik został poświęcony mieszkańcom Kamieńca, Olbrachtowa i Bronowa, którzy polegli podczas I wojny światowej. Na podstawie posiadanej wiedzy należy stwierdzić, że jest mało prawdopodobne aby w pierwotnym miejscu ustawienia pomnika faktycznie znajdowały się szczątki osób poległych w opisywanym okresie. Pomnik najprawdopodobniej został ustawiony symbolicznie i nie jest związany z jakimkolwiek pochówkiem. Pomnik ustawiono w południowo-wschodniej części cmentarza przy skrzyżowaniu alejek prowadzących do kaplicy oraz do jego północnej części. Nowe współrzędne geograficzne ustawienia pomnika to: 53°46'42.9" N i 19°22'56.8" E.

5. Rewaloryzacja cmentarza w ramach realizacji zadania publicznego

Stowarzyszenie Historyczno-Badawcze „Galea” podejmując się zadania uporządkowania terenu zabytkowego cmentarza ewangelickiego w Kamieńcu postanowiło wykonać także inne działania związane z tym obiektem. Głównym celem prac rewaloryzacyjnych nekropolii było podniesienie wśród lokalnej społeczności świadomości o istnieniu takiego obiektu oraz pokazanie jego wartości historycznej. Po drugie założono, że równoległe do prac porządkowych zostanie wykonywana dokumentacja, która w sposób trwały udokumentuje aktualny stan tego zabytkowego obiektu. Do osiągnięcia założonych celów wymagane jednak było posiadanie odpowiednich środków finansowych, którymi organizacja nie dysponowała. W związku z powyższym w lutym 2019 roku organizacja złożyła swoją ofertę w Gminie Susz na realizację zadania publicznego w ramach działań związanych z kulturą, sztuką i ochroną dóbr kultury i dziedzictwa narodowego. Program zatytułowany „Rewitalizacja Zabytkowego Cmentarza Ewangelickiego w Kamieńcu” przedstawiony jednostce samorządowej zakładał wykonanie trzech podstawowych zadań, którymi było: przeprowadzenie prac porządkowych na terenie cmentarza wraz z pracami restauratorskimi przy ujawnionych nagrobkach, wykonanie planu nekropolii oraz zaprojektowanie, wykonanie i ustawienie tablicy informacyjnej na terenie cmentarza. Realizację projektu określono na okres od 1 kwietnia 2019 roku do 30 listopada 2019 roku. Pomimo tego, że stowarzyszenie „Galea” po raz pierwszy podjęło się realizacji zadania publicznego to przedstawiony przez organizację program został wysoko oceniony przez komisję konkursową uzyskując 72,6 punktów. W dniu 28 marca 2019 roku stowarzyszenie podpisało umowę na realizację zadania publicznego i uzyskało kwotę 4.000zł na jego realizację. Przystępując do realizacji projektu organizacja zawarła szereg porozumień o współpracy z wolontariuszami, przydzielając im jednocześnie poszczególne zadania i funkcje. Kierownikiem projektu został Sebastian Zieliński, koordynatorem Przemysław Kulpa a księgową Sylwia Zielińska. Zadbano także o odpowiedni nadzór merytoryczny nad realizowanym zadaniem poprzez zawarcie porozumienia z mgr Łukaszem Szczepańskim, który wyraził wolę sprawowania funkcji konsultanta projektu. Pozyskane środki finansowe przeznaczono na zakup niezbędnych materiałów, ubezpieczenie wolontariuszy, wykonanie tablicy informacyjnej a w szczególności wykonanie planu cmentarza, który pochłonął kwotę 2.500zł (*patrz rozdział 9 – Plan cmentarza*). Wykonanie planu nekropolii zlecono Przedsiębiorstwu Usługowo-Handlowemu „Bizet” Spółka Cywilna z siedzibą w Suszu przy ul. Piastowskiej 7. Plan został wykonany przez uprawnionego geodetę Zbigniewa Głowackiego, co w sposób oczywisty wpłynęło na jego wartość dokumentacyjną. Mapa nekropolii wykonana została w odpowiedniej

skali ale przede wszystkim z namierzeniem i zapisaniem współrzędnych geograficznych wszystkich ujawnionych nagrobków. Jest to o tyle istotne, że w przyszłości, nawet jeśli dojdzie do uszkodzenia poszczególnych nagrobków to i tak będzie wiadomo, w którym miejscu znajduje się mogiła oraz kto jest tam pochowany. Na planie uwzględniono także istniejące aleje cmentarne, starodrzew z podziałem na drzewa liściaste i iglaste a także inne stałe obiekty jak kaplica, czy przeniesiony pomnik dla poległych podczas I wojny światowej. Same prace rewaloryzacyjne zabytkowego cmentarza ewangelickiego w Kamieńcu podzielono na cztery etapy i były one prowadzone w dniach 13 kwietnia, 29 czerwca, 7 września oraz 5 października 2019 roku. Analogicznie do lat ubiegłych polegały one na usuwaniu zbędnych krzewów, niewielkich drzew tzw. samosiejek oraz chwastów (fot.14).

Fot. 14 – rozpoczęcie realizacji zadania publicznego, prace w dniu 13.04.2019r.

Podczas realizacji zadania publicznego przeprowadzono dwukrotne odchwaszczanie, dokonując oprysku środkiem chwastobójczym. W ostatnich etapach usunięto zalegające liście, uwidoczniło się aleje cmentarne oraz oczyszczono nagrobki. Wyróżniającym elementem prac rewaloryzacyjnych cmentarza w ramach zadania publicznego, było poprawienie ustawienia zapadniętych nagrobków. Zapadnięte nagrobki wydobyto z ziemi i ustawiono na podsypce betonowej. Ponadto tam gdzie zdołano, dokonano naprawy nagrobków i tablic z napisami. Podczas realizacji zadania publicznego w trakcie wykonywanych prac dokonano także odkrycia

dwóch żeliwnych krzyży nagrobnych. Jeden z nich posiadał złamane prawe ramię. Ujawnione krzyże poddano zabiegom konserwatorskim, które przeprowadził Mariusz Sikora. W przypadku uszkodzonego krzyża w pierwszej kolejności dokonano jego naprawy poprzez przyspawanie odłamanej ramienia. Oba odkryte krzyże oczyszczono z rdzy stosując metodę piaskowania a następnie pokryto warstwą farby antykorozyjnej. Na koniec krzyże pomalowano czarną farbą olejną i dokonano ich montażu w pierwotnym miejscu odnalezienia na terenie cmentarza. Odkrycie wspomnianych krzyży było niezwykle istotne (*czytaj rozdział 10 – Nagrobki o dużej wartości historycznej i zabytkowej*). Poza opisanymi powyżej krzyżami podczas prac rewaloryzacyjnych odkryto szereg innych nagrobków i ich istotnych elementów, które dotychczas pozostawały niewidoczne. Miało to istotne znaczenie w kontekście sporządzanej dokumentacji a także podkreśliło charakter obiektu i jego walory zabytkowe. Ostatnim etapem realizacji projektu „Rewitalizacja Zabytkowego Cmentarza Ewangelickiego w Kamieńcu” było wykonanie i ustawienie na jego terenie tablicy informacyjnej (*fot.15*). Na tablicy informacyjnej zamieszczono uprzednio wykonany plan cmentarza a pod nim wykaz 61 nagrobków z imionami i nazwiskami zmarłych. Tablica zawiera także informacje o samym cmentarzu, pracach wykonanych w latach 2017-2019 oraz dwie stare fotografie. Tablicę ustawiono bezpośrednio przy alejce prowadzącej od obecnego cmentarza do kaplicy.

Fot. 15 – tablica informacyjna ustawiona na terenie cmentarza

6. Wykaz nagrobków z zachowanymi napisami i danymi zmarłych

l.p	Nr nagrobka	Imię i nazwisko	Data urodzenia	Data zgonu
1	6	MARIE DANZIGER	29.07.1897	28.07.1922
2	8	HERMAN STEINKE	28.07.1870	09.07.1928
3	9	MARIE EICHEL	13.03.1862	01.12.1929
4	10	FRIEDRICH EICHEL	12.09.1853	05.04.193?
5	11	KAROLINE BEUTH	24.10.1849	28.04.1921
		WILHELM BEUTH	22.02.1857	19.02.1936
6	12	AUGUSTE HAHN	12.03.1895	18.01.1920
7	13	WILHELMINE DOBBRICK	07.12.1887	10.10.1920
8	17	EDUARD DANZIGER	22.04.1900	22.03.1921
9	18	JUSTINE KRAUSE	07.01.1850	23.03.1921
10	19	WILHELM KRAUSE	14.10.1847	27.12.1933
11	20	KARL SCHEFFEN	06.07.1868	29.03.1926
12	28	FRIEDRICH WOELK	14.11.1848	30.10.1918
13	29	WILHELMINE WOELK	13.09.1872	20.11.1918
14	30	MARTA HENNIG	29.10.1899	05.04.1919
		GUSTAV HENNIG	18.10.1894	05.06.1918
15	34	JOHANNA HERZFELD	08.01.1930	08.01.1930
16	39	HERMANN HAHN	30.04.1890	14.01.1914
17	40	AUGUST ???	02.08.1870	???
18	44	HEINRIETTE KASPER	02.12.1875	08.09.1915
19	45	EMMA KASPER	12.06.1915	22.11.1917
20	46	WILHELM KALWA	30.11.1891	12.05.1940
21	53	BERTHA DANZIGER	18.03.1832	07.01.1911
22	54	TEODOR DANZIGER	01.05.1867	18.01.1919
23	55	CHRISTIAN DANZIGER	18.04.1839	24.07.1921
24	56	WILHELMINE MURSCHINSKI	21.02.1841	01.03.1936
25	57	BENJAMIN MURSCHINSKI	30.08.1930	01.10.1909

26	60	WILHELMINE MÖLK	30.04.1848	12.05.1940
27	65	KARL GEHRMANN	30.09.1875	06.08.1915
		ELEONORE GEHDE	19.02.1884	22.10.1937
28	66	ANNA HÖNIG	05.09.1905	???.02.1907
29	67	EMIL DORH	22.09.1908	05.12.1909
30	71	WILHELM HASKE	BRAK	BRAK
31	75	FRIEDRICH DANZIGER	21.02.1903	10.07.1903
32	78	FRIEDERICKE SCHULZ	11.08.1810	13.11.1910
33	79	F. GOLLSCHESKI	BRAK	BRAK
34	86	ERNST DANZIGER	02.01.1912	21.02.1926
35	94	???. RITTER	???.?.1834	20.01.1904
		???. RITTER	???.?.1883	29.10.1935
36	95	HERMANN RITTER	23.10.1871	21.08.1934
37	109	OTILIE BOLJAN	24.12.1856	05.02.1886
38	112	WILHELMINE STÖSS (?)	09.10.1860	29.01.1929
39	115	FERDINAND GRALKE	24.08.1864	24.07.1924
40	124	ROSALIE FEHLKAMM	25.09.1858	05.10.1935
		LUISE FEHLKAMM	19.09.1879	12.10.1917
		EWALD FEHLKAMM	27.06.1847	20.01.1916
		FRIEDRICH FEHLKAMM	21.01.1886	25.11.1917
41	130	AUGUST WIOKLEWSKI	20.09.1867	08.04.1930
42	131	HENRIETTE KAMINSKI	22.02.1862	19.08.1940
43	138	FRIEDRICH FEHRINGER	18.11.1804	16.01.1886
44	140	CHRISTIAN HASKE	11.05.1862	02.06.1933
45	145	GRILA KRÖLIRH	06.05.1905	16.08.1905
46	153	WILHELMINE RUDNIK	28.07.1838	23.07.1901
47	154	MARIE HERBST	18.01.1839	26.11.1904
48	156	AUGUST TUCHOLSKI	???.?.1858	08.08.1940
49	157	J. RATHS	10.12.1820	01.09.1905
50	159	JUSTINE KOLLMANN	24.08.1847	31.03.1937

51	160	KARL KOLLMANN	07.11.1849	05.03.1939
52	161	LUISE GÖRKE	25.04.1855	03.10.1934
53	162	KARL DOERK	17.07.1862	17.08.1935
54	163	FRIEDRICH WEISS	19.10.1880	09.12.1932
55	166	CHARLOTTE KLEIN	08.03.1851	19.10.1930
56	169	AUGUST HEPPKE	06.02.1882	11.06.1918
		WILLY HEPPKE	29.08.1908	26.01.1926
57	172	ELISABETH GRALKE	08.08.1864	18.06.1924
58	173	KARL MARUHN	25.12.1860	04.06.1924
59	174	RUDOLF STRAUL	02.04.1873	20.04.1922
60	176	KARL KRALL	12.09.1847	18.10.1921
61	177	WILHELMINE KRALL	26.11.1850	08.09.1935

7. Zdjęcia nagrobków z zachowanymi napisami i danymi zmarłych

 <p> Hier ruhet in Gott meine liebe Frau & meine gute Mutter Frieder. Döniger geb. Lohder Schneider u. Schuhmacherin Marie Donziger geb. Brunn † 29. 7. 1897 † 28. 7. 1922 </p>	 <p> Hier ruhet in Gott mein lieber Mann Hermann Steinke † 28. 7. 1870 † 9. 7. 1978 Das Leben ist eine Reise, die man nicht zurückgehen kann. </p>
<p>l.p. 1 nr nagrobka 6</p>	<p>l.p. 2 nr nagrobka 8</p>
 <p> Hier ruhet in Frieden Marie Eichel † 13. 3. 1862 † 12. 1929 </p>	 <p> Hier ruhet in Frieden Friedrich Eiche † 12. 9. 1853 † 5. 4. 1933 </p>
<p>l.p. 3 nr nagrobka 9</p>	<p>l.p. 4 nr nagrobka 10</p>
 <p> Hier ruht in Gott meine liebe Frau unsere gute Mutter u. Schwiegermutter Karoline Beuth † 24. 10. 1849 † 28. 4. 1921 u. unser guter Vater Wilhelm Beuth † 22. 10. 1857 † 19. 2. 1936 Auch über Kircheshügel ruhet sie und dankbar. </p>	 <p> Hier ruht in Gott meine liebe Frau Marie Dönig † 12. 3. 1855 † 18. 1. 1928 Ewiglich bleibst Du vor Gottes </p>
<p>l.p. 5 nr nagrobka 11</p>	<p>l.p. 6 nr nagrobka 12</p>

l.p. 7 nr nagrobka 13

l.p. 8 nr nagrobka 17

l.p. 9 nr nagrobka 18

l.p. 10 nr nagrobka 19

l.p. 11 nr nagrobka 20

l.p. 12 nr nagrobka 28

l.p. 13 nr nagrobka 29

l.p. 14 nr nagrobka 30

l.p. 15 nr nagrobka 34

l.p. 16 nr nagrobka 39

l.p. 17 nr nagrobka 40

l.p. 18 nr nagrobka 44

l.p. 19 nr nagrobka 45

l.p. 20 nr nagrobka 46

l.p. 21 nr nagrobka 53

l.p. 22 nr nagrobka 54

l.p. 23 nr nagrobka 55

l.p. 24 nr nagrobka 56

l.p. 25 nr nagrobka 57

l.p. 26 nr nagrobka 60

l.p. 27 nr nagrobka 65

l.p. 28 nr nagrobka 66

l.p. 29 nr nagrobka 67

l.p. 30 nr nagrobka 71

l.p. 31 nr nagrobka 75

l.p. 32 nr nagrobka 78

l.p. 33 nr nagrobka 79

l.p. 34 nr nagrobka 86

l.p. 35 nr nagrobka 94

l.p. 36 nr nagrobka 95

l.p. 37 nr nagrobka 109

l.p. 38 nr nagrobka 112

l.p. 39 nr nagrobka 115

l.p. 40 nr nagrobka 124

l.p. 41 nr nagrobka 130

l.p. 42 nr nagrobka 131

l.p. 43 nr nagrobka 138

l.p. 44 nr nagrobka 140

l.p. 45 nr nagrobka 145

l.p. 46 nr nagrobka 153

l.p. 47 nr nagrobka 154

l.p. 48 nr nagrobka 156

l.p. 49 nr nagrobka 157

l.p. 50 nr nagrobka 159

l.p. 51 nr nagrobka 160

l.p. 52 nr nagrobka 161

l.p. 53 nr nagrobka 162

l.p. 54 nr nagrobka 163

l.p. 55 nr nagrobka 166

l.p. 56 nr nagrobka 169

l.p. 57 nr nagrobka 172

l.p. 58 nr nagrobka 173

l.p. 59 nr nagrobka 174

l.p. 60 nr nagrobka 176

l.p. **61** nr nagrobka **177**

8. Wykaz współrzędnych geograficznych nagrobków i mogił

L.p	WSPÓŁRZĘDNE W UKŁADZIE „2000” strefa 7		WSPÓŁRZĘDNE GEOGRAFICZNE	
	X	Y	N	E
1	5962042.53	7393345.32	53 46 43.38	19 22 55.00
2	5962044.01	7393346.18	53 46 43.43	19 22 55.05
3	5962045.12	7393347.01	53 46 43.46	19 22 55.09
4	5962046.22	7393347.62	53 46 43.50	19 22 55.12
5	5962047.91	7393348.68	53 46 43.55	19 22 55.18
6	5962050.47	7393350.20	53 46 43.64	19 22 55.26
7	5962054.88	7393352.83	53 46 43.78	19 22 55.39
8	5962059.31	7393355.43	53 46 43.93	19 22 55.53
9	5962061.48	7393356.39	53 46 44.00	19 22 55.58
10	5962062.74	7393357.04	53 46 44.04	19 22 55.61
11	5962041.97	7393348.19	53 46 43.36	19 22 55.16
12	5962043.07	7393348.98	53 46 43.40	19 22 55.20
13	5962051.86	7393353.69	53 46 43.69	19 22 55.45
14	5962055.03	7393356.03	53 46 43.79	19 22 55.57
15	5962058.22	7393357.69	53 46 43.89	19 22 55.66
16	5962059.94	7393358.57	53 46 43.95	19 22 55.70
17	5962061.66	7393359.36	53 46 44.01	19 22 55.74
18	5962063.40	7393359.97	53 46 44.06	19 22 55.77
19	5962064.74	7393360.78	53 46 44.11	19 22 55.82
20	5962067.84	7393362.47	53 46 44.21	19 22 55.90
21	5962038.90	7393350.59	53 46 43.26	19 22 55.29
22	5962044.81	7393353.76	53 46 43.46	19 22 55.46
23	5962049.39	7393356.59	53 46 43.61	19 22 55.61
24	5962050.76	7393357.27	53 46 43.65	19 22 55.64
25	5962052.40	7393358.10	53 46 43.71	19 22 55.69
26	5962053.54	7393358.70	53 46 43.74	19 22 55.72
27	5962054.95	7393359.60	53 46 43.79	19 22 55.76
28	5962058.43	7393361.20	53 46 43.90	19 22 55.85
29	5962061.60	7393362.92	53 46 44.01	19 22 55.94
30	5962066.10	7393365.31	53 46 44.15	19 22 56.06
31	5962048.38	7393358.45	53 46 43.58	19 22 55.71
32	5962049.56	7393359.13	53 46 43.62	19 22 55.75
33	5962050.84	7393359.84	53 46 43.66	19 22 55.78
34	5962064.02	7393366.60	53 46 44.09	19 22 56.14

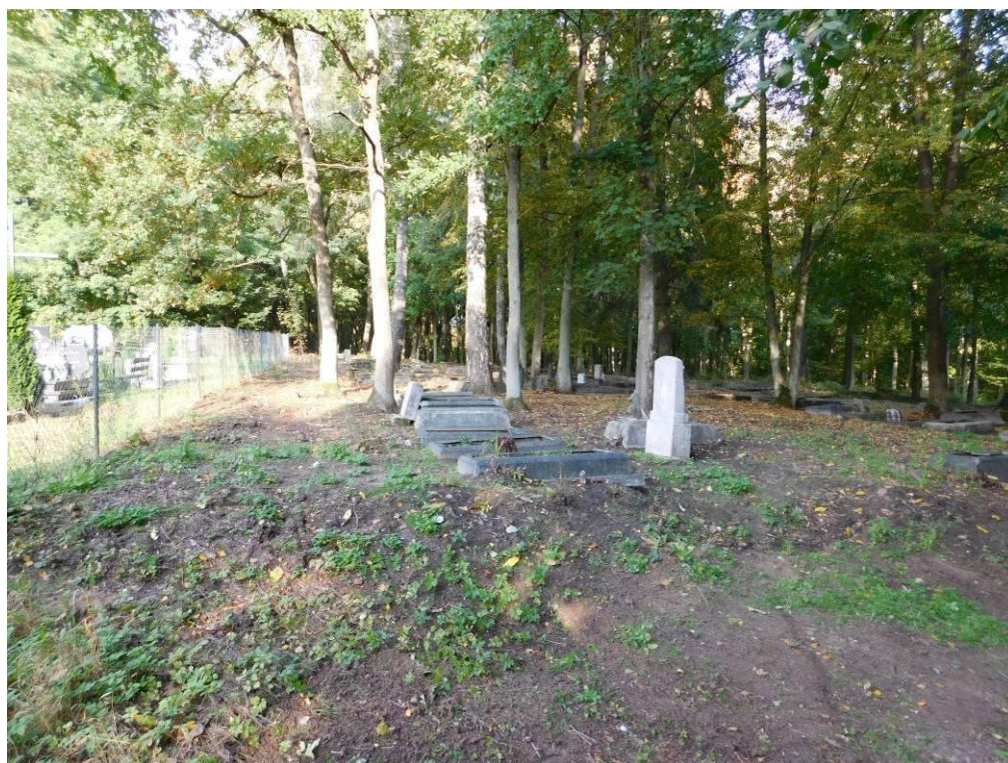
35	5962036.07	7393355.99	53 46 43.18	19 22 55.59
36	5962037.24	7393356.53	53 46 43.21	19 22 55.62
37	5962038.64	7393357.32	53 46 43.26	19 22 55.66
38	5962040.26	7393357.94	53 46 43.31	19 22 55.69
39	5962041.25	7393358.40	53 46 43.35	19 22 55.72
40	5962042.35	7393358.82	53 46 43.38	19 22 55.74
41	5962043.29	7393359.29	53 46 43.41	19 22 55.76
42	5962044.50	7393359.84	53 46 43.45	19 22 55.79
43	5962047.31	7393361.07	53 46 43.54	19 22 55.85
44	5962052.46	7393363.54	53 46 43.71	19 22 55.98
45	5962053.64	7393364.01	53 46 43.75	19 22 56.01
46	5962055.14	7393364.80	53 46 43.80	19 22 56.05
47	5962056.32	7393365.24	53 46 43.84	19 22 56.07
48	5962057.63	7393366.19	53 46 43.88	19 22 56.12
49	5962062.92	7393368.67	53 46 44.05	19 22 56.25
50	5962065.24	7393369.92	53 46 44.13	19 22 56.32
51	5962034.55	7393358.86	53 46 43.13	19 22 55.75
52	5962036.10	7393359.67	53 46 43.18	19 22 55.79
53	5962037.51	7393360.48	53 46 43.23	19 22 55.83
54	5962038.74	7393360.99	53 46 43.27	19 22 55.86
55	5962040.53	7393361.64	53 46 43.33	19 22 55.89
56	5962044.93	7393363.36	53 46 43.47	19 22 55.98
57	5962046.46	7393364.06	53 46 43.52	19 22 56.02
58	5962052.23	7393367.06	53 46 43.71	19 22 56.18
59	5962054.76	7393368.33	53 46 43.79	19 22 56.24
60	5962057.26	7393369.63	53 46 43.87	19 22 56.31
61	5962058.88	7393370.37	53 46 43.92	19 22 56.35
62	5962060.47	7393371.10	53 46 43.98	19 22 56.39
63	5962062.06	7393371.82	53 46 44.03	19 22 56.42
64	5962063.69	7393372.54	53 46 44.08	19 22 56.46
65	5962065.26	7393373.29	53 46 44.13	19 22 56.50
66	5962040.32	7393364.56	53 46 43.32	19 22 56.05
67	5962054.48	7393371.35	53 46 43.78	19 22 56.41
68	5962057.70	7393372.83	53 46 43.89	19 22 56.48
69	5962032.44	7393364.41	53 46 43.07	19 22 56.05
70	5962033.92	7393364.99	53 46 43.11	19 22 56.08
71	5962040.17	7393367.20	53 46 43.32	19 22 56.20
72	5962047.44	7393370.47	53 46 43.56	19 22 56.37
73	5962049.18	7393371.35	53 46 43.61	19 22 56.41
74	5962050.99	7393372.42	53 46 43.67	19 22 56.47
75	5962042.79	7393371.21	53 46 43.41	19 22 56.41

76	5962077.04	7393366.25	53 46 44.51	19 22 56.10
77	5962083.39	7393368.13	53 46 44.72	19 22 56.19
78	5962085.77	7393369.59	53 46 44.79	19 22 56.27
79	5962088.98	7393371.42	53 46 44.90	19 22 56.37
80	5962095.25	7393378.73	19 22 56.76	19 22 56.76
81	5962097.10	7393379.06	53 46 45.17	19 22 56.77
82	5962100.87	7393380.89	53 46 45.29	19 22 56.87
83	5962077.58	7393371.71	53 46 44.53	19 22 56.40
84	5962078.90	7393372.19	53 46 44.57	19 22 56.42
85	5962080.34	7393372.66	53 46 44.62	19 22 56.45
86	5962083.92	7393374.60	53 46 44.74	19 22 56.55
87	5962085.76	7393375.37	53 46 44.80	19 22 56.59
88	5962089.94	7393380.54	53 46 44.94	19 22 56.86
89	5962091.33	7393381.19	53 46 44.98	19 22 56.90
90	5962092.99	7393381.75	53 46 45.04	19 22 56.93
91	5962095.49	7393383.09	53 46 45.12	19 22 57.00
92	5962099.15	7393384.33	53 46 45.24	19 22 57.06
93	5962102.08	7393385.59	53 46 45.33	19 22 57.12
94	5962075.88	7393375.22	53 46 44.48	19 22 56.59
95	5962077.14	7393375.75	53 46 44.52	19 22 56.62
96	5962080.77	7393380.12	53 46 44.64	19 22 56.85
97	5962082.50	7393380.91	53 46 44.70	19 22 56.89
98	5962093.01	7393385.40	53 46 45.04	19 22 57.13
99	5962100.44	7393388.03	53 46 45.28	19 22 57.26
100	5962071.20	7393379.77	53 46 44.33	19 22 56.85
101	5962073.25	7393380.83	53 46 44.40	19 22 56.90
102	5962073.89	7393381.18	53 46 44.42	19 22 56.92
103	5962074.57	7393381.53	53 46 44.44	19 22 56.94
104	5962079.52	7393383.39	53 46 44.60	19 22 57.03
105	5962083.17	7393384.97	53 46 44.72	19 22 57.11
106	5962084.75	7393385.56	53 46 44.77	19 22 57.14
107	5962086.05	7393386.25	53 46 44.82	19 22 57.18
108	5962087.56	7393386.69	53 46 44.86	19 22 57.20
109	5962096.65	7393390.80	53 46 45.16	19 22 57.42
110	5962098.64	7393391.50	53 46 45.23	19 22 57.45
111	5962069.04	7393381.98	53 46 44.26	19 22 56.97
112	5962073.55	7393384.53	53 46 44.41	19 22 57.10
113	5962074.80	7393384.93	53 46 44.45	19 22 57.12
114	5962077.90	7393386.38	53 46 44.55	19 22 57.20
115	5962080.06	7393387.39	53 46 44.62	19 22 57.25
116	5962088.95	7393391.05	53 46 44.91	19 22 57.44

117	5962090.47	7393391.19	53 46 44.96	19 22 57.44
118	5962093.14	7393392.06	53 46 45.05	19 22 57.49
119	5962094.27	7393392.55	53 46 45.09	3 46 45.09 19 22 57.51
120	5962095.40	7393393.00	53 46 45.12	19 22 57.54
121	5962066.73	7393386.93	53 46 44.19	19 22 57.24
122	5962077.83	7393391.70	53 46 44.55	19 22 57.49
123	5962082.54	7393393.77	53 46 44.71	19 22 57.60
124	5962085.75	7393393.70	53 46 44.81	19 22 57.59
125	5962091.80	7393398.92	53 46 45.01	19 22 57.87
126	5962096.13	7393400.51	53 46 45.15	19 22 57.95
127	5962071.93	7393392.82	53 46 44.36	19 22 57.56
128	5962076.68	7393394.05	53 46 44.52	19 22 57.62
129	5962087.47	7393399.04	53 46 44.87	19 22 57.88
130	5962095.34	7393402.19	53 46 45.13	19 22 58.04
131	5962097.17	7393403.25	53 46 45.19	19 22 58.09
132	5962075.95	7393396.96	53 46 44.50	19 22 57.78
133	5962078.69	7393398.21	53 46 44.59	19 22 57.84
134	5962080.87	7393398.93	53 46 44.66	19 22 57.88
135	5962081.81	7393399.35	53 46 44.69	19 22 57.90
136	5962079.13	7393400.47	53 46 44.60	19 22 57.97
137	5962081.86	7393401.23	53 46 44.69	19 22 58.00
138	5962084.25	7393401.85	53 46 44.77	19 22 58.03
139	5962090.94	7393405.56	53 46 44.99	19 22 58.23
140	5962073.41	7393405.59	53 46 44.42	19 22 58.25
141	5962078.47	7393407.24	53 46 44.59	19 22 58.34
142	5962079.87	7393407.64	53 46 44.63	19 22 58.36
143	5962083.65	7393408.62	53 46 44.75	19 22 58.40
144	5962074.03	7393408.40	53 46 44.44	19 22 58.40
145	5962078.22	7393409.87	53 46 44.58	19 22 58.48
146	GRÓB WSPÓŁCZESNY			
147	5962076.96	7393411.95	53 46 44.54	19 22 58.59
148	7393412.42	7393412.42	53 46 44.58	19 22 58.62
149	GRÓB WSPÓŁCZESNY			
150	GRÓB WSPÓŁCZESNY			
151	GRÓB WSPÓŁCZESNY			
152	5962063.16	7393409.50	53 46 44.09	19 22 58.48
153	5962069.60	7393411.66	53 46 44.30	19 22 58.59
154	5962074.37	7393413.54	53 46 44.46	19 22 58.68
155	5962058.73	7393410.45	53 46 43.95	19 22 58.54
156	5962060.35	7393411.38	53 46 44.00	19 22 58.58

157	5962062.14	7393411.86	53 46 44.06	19 22 58.61
158	5962065.26	7393413.23	53 46 44.16	19 22 58.68
159	5962105.58	7393394.22	53 46 45.45	19 22 57.59
160	5962106.68	7393395.03	53 46 45.49	19 22 57.63
161	5962110.62	7393398.99	53 46 45.62	19 22 57.85
162	5962113.31	7393400.02	53 46 45.71	19 22 57.90
163	5962110.35	7393406.59	53 46 45.62	19 22 58.26
164	5962104.09	7393408.14	53 46 45.41	19 22 58.35
165	5962105.58	7393408.70	53 46 45.46	19 22 58.38
166	5962107.52	7393409.51	53 46 45.53	19 22 58.42
167	GRÓB WSPÓŁCZESNY			
168	GRÓB WSPÓŁCZESNY			
169	5962095.95	7393422.77	53 46 45.16	19 22 59.16
170	5962103.20	7393425.07	53 46 45.40	19 22 59.28
171	5962093.89	7393424.78	53 46 45.10	19 22 59.27
172	5962097.98	7393426.81	53 46 45.23	19 22 59.38
173	5962100.20	7393427.46	53 46 45.30	19 22 59.41
174	5962094.08	7393428.09	53 46 45.11	19 22 59.45
175	5962097.38	7393429.25	53 46 45.21	19 22 59.51
176	5962099.32	7393429.72	53 46 45.28	19 22 59.54
177	5962100.83	7393430.36	53 46 45.33	19 22 59.57

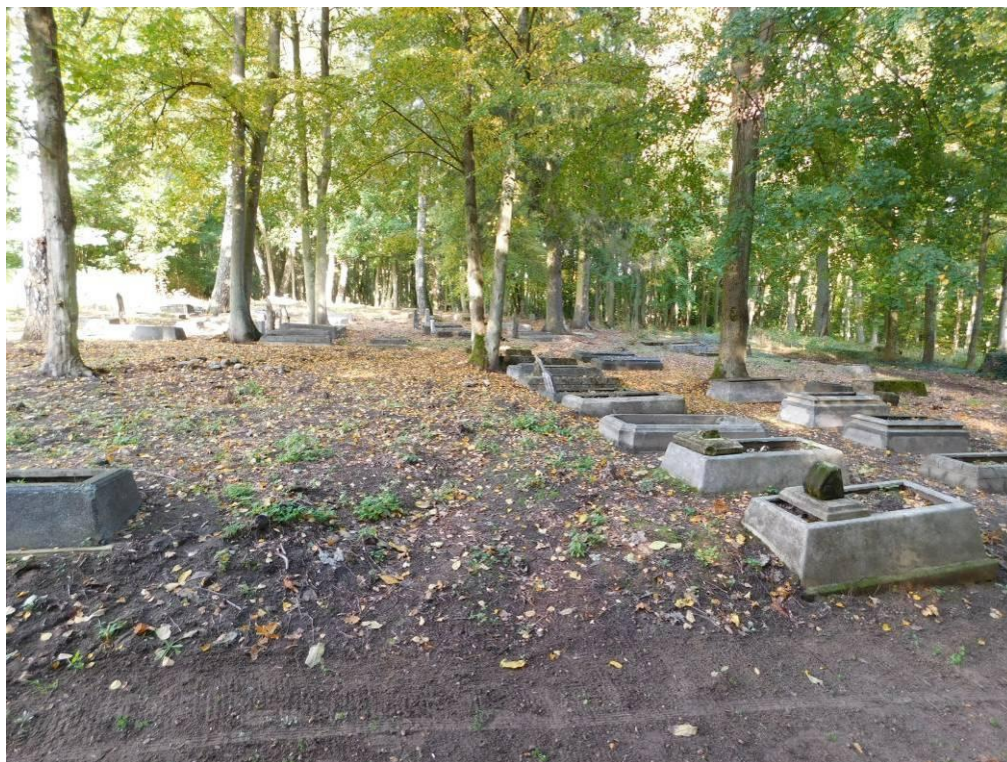
8. Zdjęcia poglądowe cmentarza

Zdjęcie nr 1

Zdjęcie nr 2

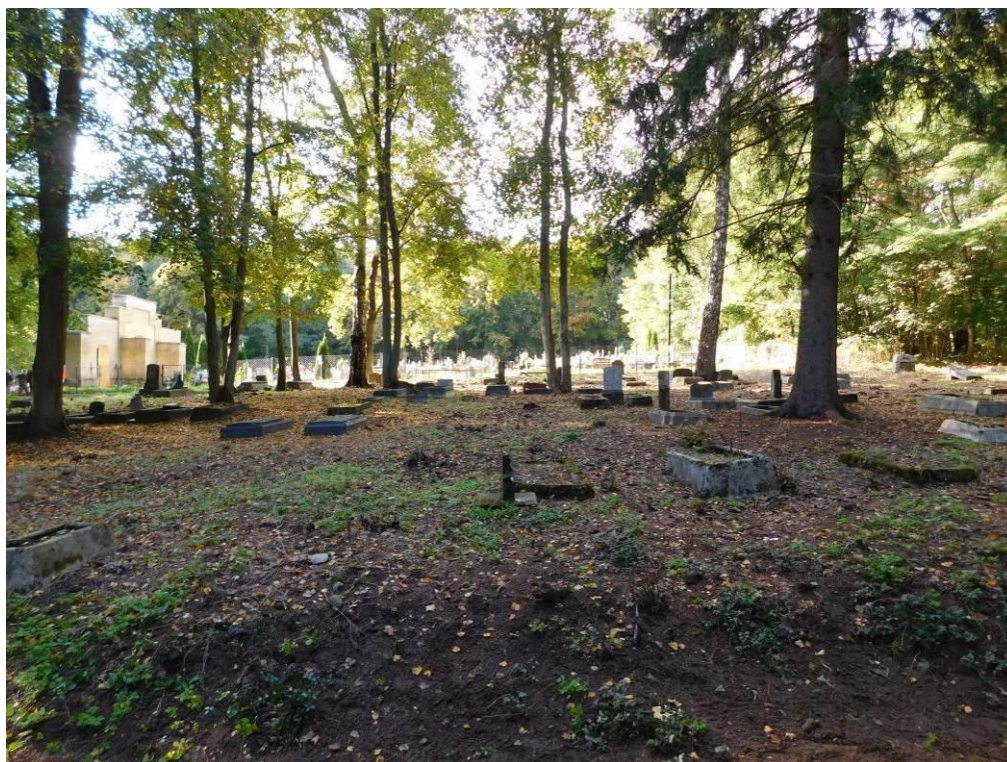
Zdjęcie nr 3

Zdjęcie nr 4

Zdjęcie nr 5

Zdjęcie nr 6

Zdjęcie nr 7

Zdjęcie nr 8

Zdjęcie nr 9

Zdjęcie nr 10

Zdjęcie nr **11**

Zdjęcie nr **12**

Zdjęcie nr **13**

Zdjęcie nr **14**

Zdjęcie nr **15**

Zdjęcie nr **16**

Zdjęcie nr **17**

9. Plan cmentarza

10. Nagrobki o znacznej wartości historycznej i zabytkowej

Prowadząc prace rewitalizacyjne na terenie zabytkowego cmentarza ewangelickiego w Kamieńcu stowarzyszenie założyło również sporządzenie stosownej dokumentacji opisującej jego stan. Przede wszystkim postanowiono sporządzić plan nekropolii, wykonać jej dokumentację fotograficzną ale także opisać nagrobki, które naszym zdaniem stanowią jedne z ciekawszych i cenniejszych zabytków.

Do tych najciekawszych i najcenniejszych w pierwszej kolejności zaliczyliśmy odnalezione dwa żeliwne krzyże. Ich odnalezienie, odrestaurowanie i ponowne ustawienie było o tyle istotne, że były to dwa ostatnie ujawnione krzyże pochodzące z tego cmentarza. Wiemy o tym, że na terenie cmentarza ewangelickiego w Kamieńcu takich krzyży było zdecydowanie więcej o czym świadczy jedna ze starych fotografii a także kamienne cokoły, które widoczne są do chwili obecnej, na których montowane były tego typu krzyże. Odnalezienie krzyży było istotne także z punktu widzenia ustalenia najstarszych pochówków. Dzięki ich odnalezieniu wiemy, że pochodzą one z 1886 roku a dokładnie, że zostały one postawione dla osób, które zmarły właśnie w tym roku. Reasumując dzięki podjętym pracom rewaloryzacyjnym wiemy, że na dzień dzisiejszy najstarszy zachowany nagrobek pochodzi z 1886 roku (*fol.16*). Nagrobek ten wykonany jest z kamiennego cokołu, w którym zamontowany był żeliwny krzyż. Osobą pochowaną w tym miejscu jest Friedrich Fehring, który zmarł 16 stycznia 1886 roku. Dodatkowo wiemy, że krzyż został wykonany na zamówienie w fabryce Bernhard Stower ze Szczecina.

Fot. 16 – żeliwny krzyż znaleziony podczas prac rewaloryzacyjnych

Kolejny wartościowy nagrobek znajduje się przy alejce w północnej części cmentarza, a który na planie został oznaczony numerem 130. Nagrobek wykonany jest z kamienia naturalnego (granitu), który został uformowany w kształcie obelisku (fot.17). Nie jest wykluczone, że do wykonania nagrobka mógł zostać wykorzystany duży kamień polny. Wyjątkowość opisywanego pomnika polega na tym, że jest to jedyny zachowany egzemplarz wykonany z kamienia naturalnego. Ponadto nagrobek wskazuje miejsce pochówku Augusta Wioklewskiego, który jak wynika z napisów na płycie sprawował funkcję leśniczego a więc stanowi źródło wiedzy z zakresu historii regionu.

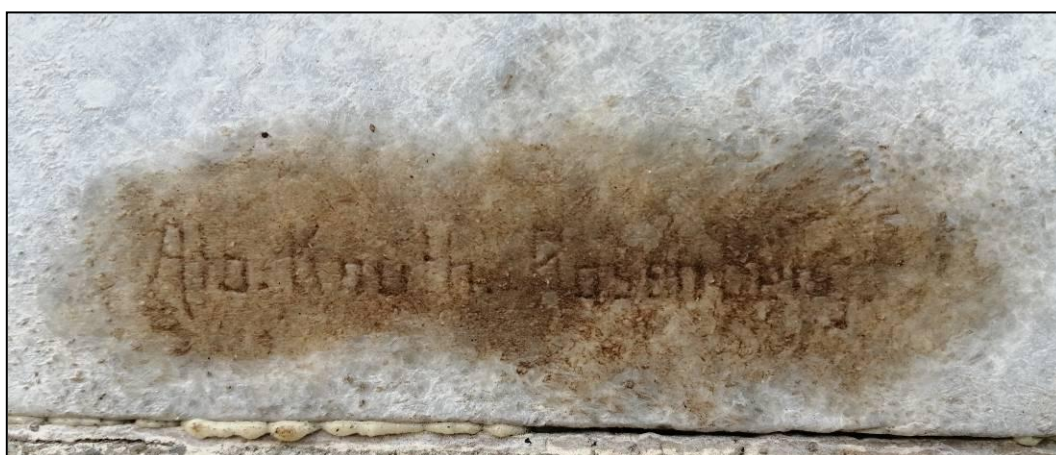
Fot.17 – nagrobek leśniczego A.Wioklewskiego wykonany z granitu

Nagrobek oznaczony na mapie numerem 169 znajdujący się w północno – wschodniej części cmentarza został odkryty w ostatnim dniu prac rewaloryzacyjnych, czyli 5 października 2019 roku (fot.17). W miejscu jego odkrycia na powierzchni gruntu leżał betonowy cokół natomiast tablica napisowa znajdowała się pod ziemią. Dół części napisowej nagrobka tj. fundament i cokół wykonane są z betonu w kształcie sześcianów stylizowanych na kamień polny. Górna tablica napisowa wykonana jest z lastrico o chropowatych ściankach bocznych, co miało sprawiać wrażenie, że jest ona wykonana z kamienia naturalnego. Przód tablicy jest polerowany, posiada wykute litery oraz jest pomalowany farbą koloru białego, sprawiając wrażenie, że tablica wykonana została z marmuru. O wyjątkowości opisywanego nagrobka

świadczą dwa elementy. Po pierwsze napisy na nagrobku świadczą o tym, że nagrobek został postawiony symbolicznie dla Augusta Heppke, który poległ 11 czerwca 1918 roku pod Verdun. Wiemy, że w opisywanym miejscu został pochowany najprawdopodobniej syn poległego Willy Heppke, który zmarł 26 stycznia 1926 roku a więc nagrobek został wykonany w 1926 roku lub później. Po drugie w dolnym prawym rogu tablicy został wyryty napis wykonawcy pomnika. Wiemy, że był nim Albert Knuth z Susza (niem. Rosenberg), co jest cenną informacją z zakresu historii regionu (fot.18).

Fot 17 – tablica napisowa poległego pod Verdun Augusta Heppke stylizowana na marmur

Fot. 18 – napis w dolnej prawej części tablicy napisowej

Następne dwa nagrobki są nagrobkami wykonanymi z białego lastrico. Pomniki te zostały wykonane dla osób, które zmarły w 1904 i 1905 roku. Na planie zostały one oznaczone numerami 145 (fot.20) i 154 (fot.21). O wartości historycznej nagrobków świadczy fakt, że posiadają one przytwierdzone mosiężne tabliczki reklamowe ich wytwórcy, którym była fabryka cementu oraz konstrukcji betonowych z Grudziądza (fot.22).

Fot. 20 – nagrobek oznaczony nr 145 z widoczną tabliczką reklamową

Fot. 21 – nagrobek oznaczony nr 154 z widoczną tabliczką reklamową

Fot. 22 – mosiężna tabliczka reklamowa z nagrobków nr 145 i 154

Spośród wszystkich nagrobków znajdujących się na zabytkowym cmentarzu ewangelickim w Kamieńcu na uwagę zasługuje także największy z nich. Jest to pomnik rodzinny Fehlkamm wykonany z betonu znajdujący się w północnej części cmentarza, oznaczony na mapie numerem 124 (fot.23). Pomnik posiada okazały cokół, na którym wykuto napisy, zaś w górnej części zwieńczony jest krzyżem z wykutym cytatem z pisma świętego. W środkowej części cokołu z napisami wykuto gałąź dębową, którą z jednej strony należy wiązać z pochowanym w tym miejscu: nadleśniczym lasów grafów zu Dohna Ewaldem Fehlkamem oraz z pochówkiem Friedricha Fehlkamma, który poległ w 1917 roku podczas I wojny światowej.

Fot. 23 – nagrobek rodzinny Fehlkamm oznaczony numerem 124

10. Podsumowanie

Bezpośrednią przyczyną podjęcia prac rewaloryzacyjnych zabytkowego cmentarza ewangelickiego w Kamieńcu przez Stowarzyszenie Historyczno-Badawcze „Galea” z Susza była chęć realizacji zadań statutowych, dla których organizacja została powołana. Jak zostało wspomniane na wstępie stowarzyszenie jako główny cel swojej działalności przyjęło działalność na rzecz ochrony i zachowania dziedzictwa historyczno-kulturowego ziemi suskiej. Pośrednią przyczyną opisywanych prac był fakt odnalezienia pomnika poświęconego poległym podczas I wojny światowej i poszukiwanie miejsca do jego ponownego ustawienia. Członkowie stowarzyszenia jako cel nadrzędny postawili sobie kwestię odrestaurowania pomnika i ustawienia go w stosunkowo dogodnym i bezpiecznym miejscu. Założyliśmy, że teren dawnego cmentarza ewangelickiego w Kamieńcu będzie odpowiadał przyjętemu założeniu a przedstawiony przez organizację program działań spotkał się z akceptacją Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Prace rewaloryzacyjne cmentarza były prowadzone w latach 2017-2019. We wskazanym okresie w sumie przeprowadzono dziesięć akcji porządkowych tj. po trzy akcje w latach 2017 i 2018 oraz cztery akcje w 2019 roku. W pracach porządkowych cmentarza poza członkami stowarzyszenia wzięły udział osoby chętne (wolontariusze). W sumie w opisywanych pracach rewaloryzacyjnych wzięło udział aż 50 osób, które łącznie wypracowały około tysiąca godzin. Istotne wydaje się także to, że w realizację projektu włączyły się również takie osoby, których wykształcenie, doświadczenie i wiedza były niezbędne dla prawidłowej realizacji opisywanego zadania. Do takich osób przede wszystkim trzeba zaliczyć mgr. Łukasza Szczepańskiego, którego rola została już opisana. Należy także wspomnieć o Kazimierzu Madeli, który pomagał stowarzyszeniu w poszukiwaniu wszelkich informacji związanych z cmentarzem i pomnikiem, ale również dokonał tłumaczenia napisów znajdujących się na pomniku.

Podsumowując prace rewaloryzacyjne należy podkreślić, że zabytkowy cmentarz ewangelicki w Kamieńcu jest jednym z najlepiej zachowanych tego typu obiektów na terenie gminy Susz. Przeprowadzone prace rewaloryzacyjne bez wątpienia miały pozytywny wpływ na stan zachowania samego cmentarza oraz poszczególnych nagrobków. Nie można jednak uznać, że przeprowadzone prace w sposób wystarczający zabezpieczyły wszystkie znajdujące się na terenie cmentarza nagrobki. Wykonane prace miały jedynie charakter ratunkowy a ich głównym celem było podniesienie świadomości wśród lokalnej społeczności o samym istnieniu takiej nekropolii oraz konieczności opieki nad nią. Na dzień dzisiejszy na terenie cmentarza znajduje się jeszcze wiele nagrobków, przy których należałoby wykonać prace mające na celu poprawę ich stanu. Stowarzyszenie „Gala” prowadzone prace porządkowe zakończyło w październiku

2019 roku. Wraz z zakończeniem wskazanych prac stowarzyszenie przystąpiło do realizacji kolejnego, dużego projektu jakim jest utworzenie Muzeum Regionalnego w Suszu. Wobec powyższego dalsze prace na wskazanym cmentarzu przez członków stowarzyszenia w najbliższym czasie nie będą kontynuowane. Taka informacja została też przekazana ks. Tomaszowi Szramowskiemu Proboszczowi Parafii Matki Boskiej Królowej Świata w Kamieńcu, która jest właścicielem działki, na której znajduje się cmentarz. Nie ulega także wątpliwości, że w niedługim czasie będzie istniała konieczność zaadaptowania części zabytkowego cmentarza w związku z brakiem miejsca na obecnym cmentarzu rzymskokatolickim. Wydaje się, że najbardziej adekwatne byłoby zagospodarowanie północno-zachodniej części nekropolii, gdzie aktualnie znajdują się zdewastowane mury grobowce, ale nie ma żadnych nagrobków. Zagrożeniem dla nagrobków na terenie cmentarza są także stare drzewa, których gałęzie przy niesprzyjających warunkach pogodowych łamią się i uszkadzają pomniki.

Fot.24 - Pamiątkowe zdjęcie z rozpoczęcia prac porządkowych cmentarza w 2017 roku.

Stowarzyszenie Historyczno-Badawcze „Galea” składa serdeczne podziękowania wszystkim osobom, organizacjom, firmom i instytucjom, które wzięły udział i wsparły projekt rewaloryzacji zabytkowego cmentarza ewangelickiego w Kamieńcu realizowanego w latach 2017-2019.

Załączniki:

- plan cmentarza ewangelickiego w Kamieńcu (format A3)